

محمد درویش زاده
قاضی دادگستری خراسان

مقدمه‌ای بر طرح تفسیر نموداری قانون مدنی

۱- اهمیت قانون مدنی

مهمترین تقسیم در علم حقوق تقسیم آن به حقوق خصوصی و حقوق عمومی است. غالب محققین حقوق اصل تقسیم را پذیرفته‌اند هرچند در مبنای تقسیم گفتگو بسیار است. قواعد و مباحث حقوق عمومی ناظر به روابط دولت و سازمانهای عمومی و قوانین جزایی است. و قواعد و مباحث حقوق خصوصی ناظر به روابط خصوصی افراد و ارتباط آنان با اموال و تعهدات می‌باشد. و می‌دانیم که هر یک از این دو رشته علم حقوق خود دارای شعبات متعددی است.

حقوق مدنی در یک معنا شامل تمام رشته‌های حقوق خصوصی است. هر چند که توسعه اقتصادی و تحولات اجتماعی موجب شده که دولت‌ها مجموعه‌هایی نظیر قانون کار فراهم آورند و رشته خاصی بنام «حقوق کار یا صنعتی» از حقوق مدنی جدا شود. و همین‌طور تکامل وسایل حمل‌ونقل و توسعه روابط تجاری موجب به‌وجود آمدن رشته دیگری به نام «حقوق تجارت» شده‌است و نیز تجارت دریایی و هوایی هم به‌نوبه خود شعبه مستقلی را تشکیل داده‌است.

لیکن هم از نظر تاریخی و هم در وضعیت کنونی حقوق مدنی مینا و ما در سایر رشته‌های حقوق خصوصی تلقی می‌شود.^۱ در کشور ما هم قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷ به‌نحوی تنظیم شده‌است که تمام رشته‌های حقوق خصوصی را دربرمی‌گیرد. هرچند در اثر تحولات اجتماعی و تکامل و توسعه بخشهای مختلف اجتماعی شعبه‌هایی در آن ایجاد شده و به‌تعبیر یکی از اساتید حقوق «... شاخه‌های بسیاری از آن خشکیده و پیوندهای گوناگون و تازه به‌جای آنها نشسته...»^۲ لیکن این تغییرات جنبه استثنایی و خلاف اصل دارد یعنی تمام روابط مالی و خانوادگی مردم تابع قواعد مدنی است مگر وقتی که در سایر رشته‌ها حکم خاصی برای آن پیش‌بینی شده‌باشد. افزون بر این قانون مدنی در کشور ما در مواردی حتی قلمرو حقوق عمومی را هم درنوردیده‌است،^۳ که در اینجا در پی پرداختن به آن نیستیم و منظور تنها بیان گستره و وسعت و فراگیری قانون مدنی نسبت به رشته‌های دیگر حقوق و تبیین اهمیت و جایگاه آن می‌باشد.

۲- روشهای تفسیر و تحلیل قانون مدنی

به‌دلیل اهمیت تاریخی و علمی حقوق مدنی و نیز از جهت بومی بودن مطالب و بنیان فقهی مستحکم آن - به‌نحوی که گفته‌شده در بیش از نود درصد از قول مشهور فقها در تمامی ابواب معاملات تبعیت شده -^۴ و گسترده‌ترین ادبیات و آثار حقوقی در این رشته به‌وجود آمده‌است که گذشته از صدها رساله دکتری و کتب و مقالات خاص می‌توان حدود ده اثر حقوقی را نام برد که هر یک در مجلدات متعدد به‌شرح و تفسیر و تحلیل قانون مدنی پرداخته‌اند. و هر یک گام‌هایی بس بلند در راه اعتلای علمی نظام حقوقی کشور و بهره‌گیری از میراث گرانبهای فقهی برداشته‌اند.^۵

۱- دکتر ناصر کاتوزیان - مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران ص (۸۵ - ۸۱)

۲- دکتر ناصر کاتوزیان - قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی ص (۱۴)

۳- دکتر ناصر کاتوزیان - مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران ص (۸۹ - ۸۵)

۴- دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی - ترمینولوژی حقوق - ذیل عنوان حقوق جدید ایران ص (۲۳۳)

۵- دکتر ناصر کاتوزیان - مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران ص (۸۹)

روشهایی که محققین حقوق مدنی در تحلیل و تفسیر و شرح و نقد قانونی مدنی به‌کار گرفته‌اند در چهار شکل قابل تقسیم است.

در ابتدا محققین به شرح ماده به ماده قانون مدنی پرداخته‌اند و با تحفظ بر ترتیب موجود مواد قانون مدنی به شرح جداگانه هر ماده اقدام کرده‌اند. در این روش ترکیب و ارتباط بین مواد قانون مدنی محدود به تبویب و تقسیم‌بندی موجود در متن قانون است. و روح کلی و مشترک در بین همه مواد وضوح چندانی ندارد. از جمله این محققین مرحوم سیدعلی حائری شاه باغ است که شرح قانون مدنی ایشان در دو مجلد تجدید چاپ شده و در دسترس می‌باشد.

روش دوم در اثر آشنا شدن نویسندگان حقوقی کشور با حقوق اروپا به وجود می‌آید که در این روش آثار حقوقی به نظمی درمی‌آید که رابطه منطقی مطالب آن را ایجاد می‌کند نه ترتیب ذکر مواد قانونی. این روش بیشتر آثار حقوقی موجود را به خود اختصاص داده و هنر این گروه از محققین این است که قواعد را از مجموع مواد استخراج می‌کنند و اصولی را که رهبر قانونگذار در تنظیم و انشای مواد بوده نشان می‌دهند،^۱ و در این مسیر هیچ ابایی از برهم زدن نظم و ترتیب و تبویب موجود در عبارت قانونگذار ندارند.

روش سوم که به موازات روش دوم به‌کار گرفته شده است جمع‌آوری و شرح اجمالی یا تفصیلی اصطلاحات حقوقی و علوم وابسته به آن می‌باشد که ویژگیهای خاص خودش را دارد و در این روش هم نه ترتیب مواد قانونی رعایت شده و نه ماهیت کار امکان تبویب مطالب به شرح فوق را دارد بلکه به ترتیب الفبایی یا موضوعی اصطلاحات حقوق مدنی مورد بحث و شرح و تفصیل قرار گرفته است.

روش چهارم که مدرن‌ترین و کارآمدترین روش به نظر می‌رسد و استقبال جامعه حقوقی کشور نیز مؤید این موضوع است تدبیری است که آقای دکتر کاتوزیان در اثر

۱- دکتر ناصر کاتوزیان - مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران ص (۲- ۷۲)

گرانقدر خود با عنوان «قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی» اتخاذ کرده‌اند که کمتر از دو سال از چاپ این اثر می‌گذرد. ایشان در این کتاب به نحوی بین دو روش قبلی جمع کرده‌اند به این شکل که اولاً به شرح توضیحاتی در ذیل هر ماده پرداخته‌اند و ثانیاً در هامش هر ماده واژه‌های کلیدی را ذکر کرده‌اند و ثالثاً در توضیحات ذیل هر ماده مراجعی از متون حقوقی را که مطابق روش دوم تألیف شده‌است، نام برده‌اند تا امکان مراجعه به مباحث تفصیلی‌تر فراهم شود. و رابعاً مواد مرتبط با هر ماده قانونی را ذکر کرده‌اند تا ارتباط بین مواد هم نشان داده شود. و خامساً قوانین خاص مرتبط با موضوعات حقوق مدنی را به مناسبت و در جای مربوط ذکر کرده‌اند و البته فواید و کاربردهای این اثر گرانسنگ فراتر از آن است که در اینجا به ذکر آن بپردازیم.

و اما آورده اینجانب در این میدان، روش پنجمی است که با همه بضاعت اندکم و به فضل الهی می‌تواند علاوه بر مزایای روشهای چهارگانه پیشین مزیت‌های دیگری هم داشته باشد. در شماره بعد به ذکر توضیحاتی در این خصوص می‌پردازم.

۳- طرح تفسیر نموداری قانون مدنی

من می‌اندیشم، قانون دارای نوعی نظم و رابطه ریاضی و سنجش‌پذیر بین اجزای خودش و پدیده‌ها است. و کشف این رابطه ریاضی‌گونه بیش از همه به توان شکافندگی اندیشه‌ها وابسته است.

بنابراین نمی‌توان از کلام بزرگانی که علم عدالت و حقوق را علم «اصل و استثنا»^۱ نامیده‌اند به تقسیم‌ناپذیری و ترتیب‌نایافتنی حقوق رسید، بلکه با وجود مستثنیات فراوان اصول حقوقی و ظاهر دشوار و هزانتوی علم حقوق می‌توان ادعا نمود که قوانین و بالاخص قانون مدنی به عنوان یک مجموعه نظام‌واره به نحوی قابل نمایش در روی یک نمودار است که ارتباط بین اجزای این قانون با چشم قابل رویت باشد و

۱- دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی - ترمینولوژی حقوق ص (الف)

اندام‌واره بودن مجموعه قانون مدنی تاکنون - با وجود تلاش‌های زیادی که شده است - تا این اندازه قابل نمایش و اثبات نبوده است، و از آثار موجود حقوقی این‌گونه ارتباط بین اجزای قانون مدنی قابل استفاده نیست.

این طرح که کلیات و استخوان‌بندی اولیه آن به شرح اوراق جداگانه ترسیم شده است کلاً به دو شکل قابل اجراست. یکی در شکل یک نمودار بزرگ بر روی صفحه‌ای با ابعاد حدود ۶×۲ متر که قابل نصب بر روی دیوار در مراکز چونی دانشکده‌های حقوق و مراکز بزرگ قضایی و... است. و دیگر به صورت اثر مکتوب که دارای پاورقی‌هایی در ذیل هر نمودار که در متن اصلی صفحه کتاب ترسیم می‌شود باشد. و البته هر دو شکل اجرایی می‌تواند در دو سطح اجمالی و تفصیلی ارائه شود. که در واقع حجم و ابعاد کار هم به تناسب تغییر خواهد کرد.

۴- فواید و کاربردهای روش تفسیر نموداری

اولین کاربرد محصولات این شکل تحقیق می‌تواند تبادل تجربیات قضایی بین ملل باشد. در سالهای اخیر بعضی از کشورهای آزاد شده از اتحاد جماهیر شوروی سابق و نیز کشورهای آفریقایی و حتی سایر کشورهای اسلامی نظیر پاکستان با اعزام هیأت‌های قضایی خواستار استفاده از تجربیات قانونگذاری و قضایی اسلامی بوده‌اند.^۱ و در وضعیت کنونی هم با توجه به ریاست ایران بر سازمان کنفرانس اسلامی به‌کارگیری این روش می‌تواند در انتقال تجربیات قضایی و ایجاد رابطه و وحدت حقوقی کشورهای اسلامی مؤثر باشد. زیرا نحوه و شکل ارائه کار در قالب جدیدی است که ایجاد توجه می‌کند و شاید ناکامیهای احتمالی در این زمینه ناشی از همان مشکلی است که ما در صادرات کالاهای غیرنفتی داریم که می‌گویند کالای مرغوب ایرانی به خاطر ضعف بسته‌بندی جای خودش را در بازارهای جهانی پیدا نکرده است.

۱- دکتر سیدجلال‌الدین مدنی - رویه قضایی ص (۳۱)

کاربرد دوم می‌تواند در خصوص به‌کارگیری نتایج تحقیق در ساخت نرم‌افزارهای رایانه‌ای باشد.

کاربرد سوم یادگیری آسان و به‌کارگیری در سیستم آموزشی است چه اینکه تقسیم و تبویب به شیوه پیشنهادی با استانداردهای یادگیری انطباق زیادی دارد. توصیه متخصصان آموزشی در زمینه یادگیری همواره بر دسته‌بندی مطالب می‌باشد. علاوه بر اینکه در این روش از توان بینایی هم در یادگیری استفاده می‌شود.

کاربرد چهارم بازیابی آسان مطالب است که ناشی از نمایش اندام‌وارگی و ارتباط ارگانیک اجزای قانون است. و این بازیابی موردنیاز جامعه قضات و وکلا هم می‌باشد. در این روش، نمایش ربط اجزای قانون مدنی به‌گونه‌ای پیش‌بینی شده که اگر حتی در آخرین قسمت‌های نمودار یک مطلب و ماده خاصی در نظر گرفته‌شود به‌سهولت ربط آن به کلیت قانون و ارتباط بین آن شاخه‌ها و ریشه‌هایش قابل رویت است. که در فهم و انتقال سریع موضوع بسیار مؤثر است.

قابلیت دیگر این روش امکان پی‌گیری و نمایش موضوعات و مواد قانون مدنی از کلی به جزئی و نیز بالعکس از جزئی به کلی است. و از نظر شکلی هم نمودار دارای نظم خاصی است که اگر قرائت و پی‌گیری از کلی به جزئی منظور باشد قرائت از سمت راست به چپ و پائین خواهدبود و اگر عکس آن منظور باشد قرائت هم بالعکس یعنی از چپ به راست و به بالا خواهدبود.

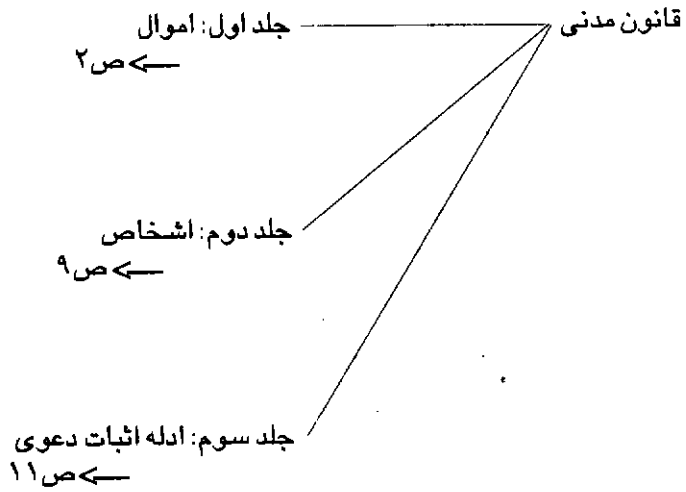
کاربرد دیگری هم این نمودار می‌تواند داشته‌باشد و آن استفاده تزئینی - علمی در مراکز بزرگ دارای ارزش ملی (مثل اتاق ریاست قوه قضائی) و علمی مثل تالارهای دانشکده‌ها و ... می‌باشد.

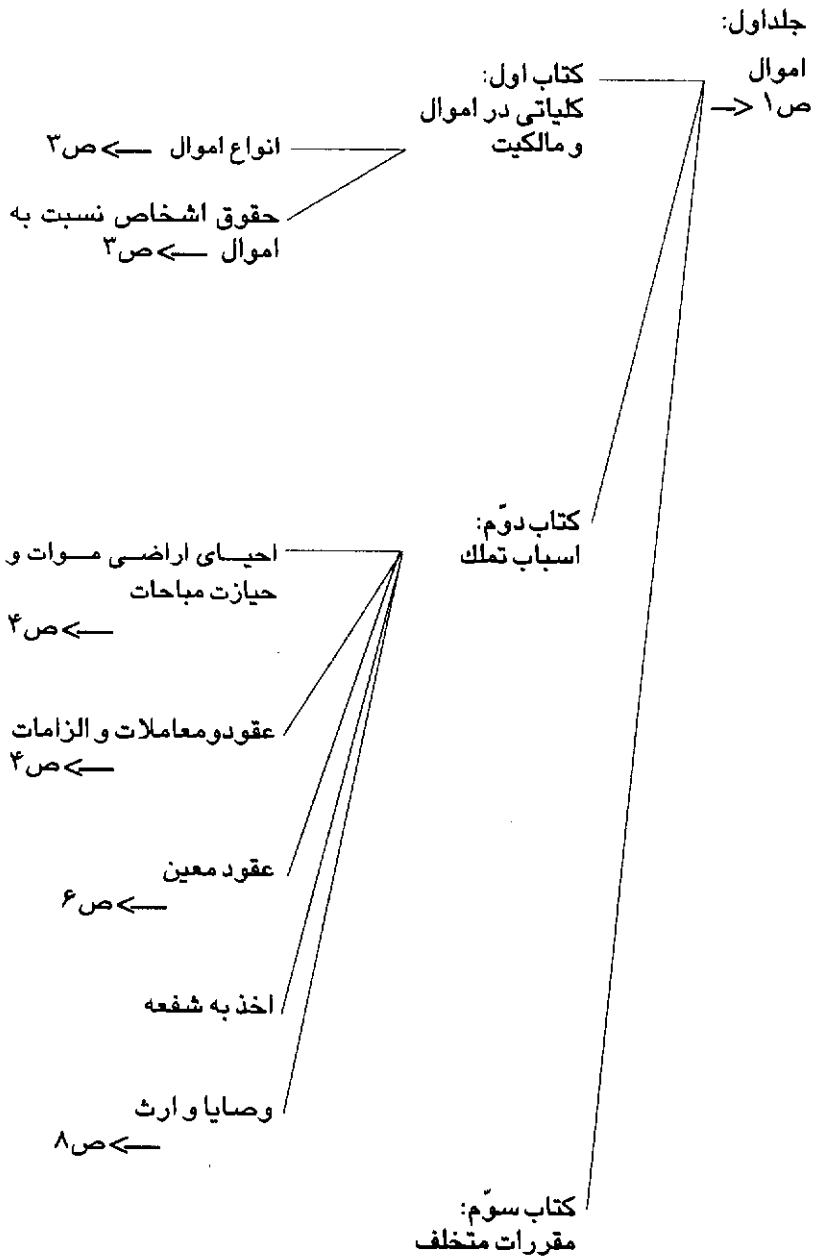
نکته پایانی

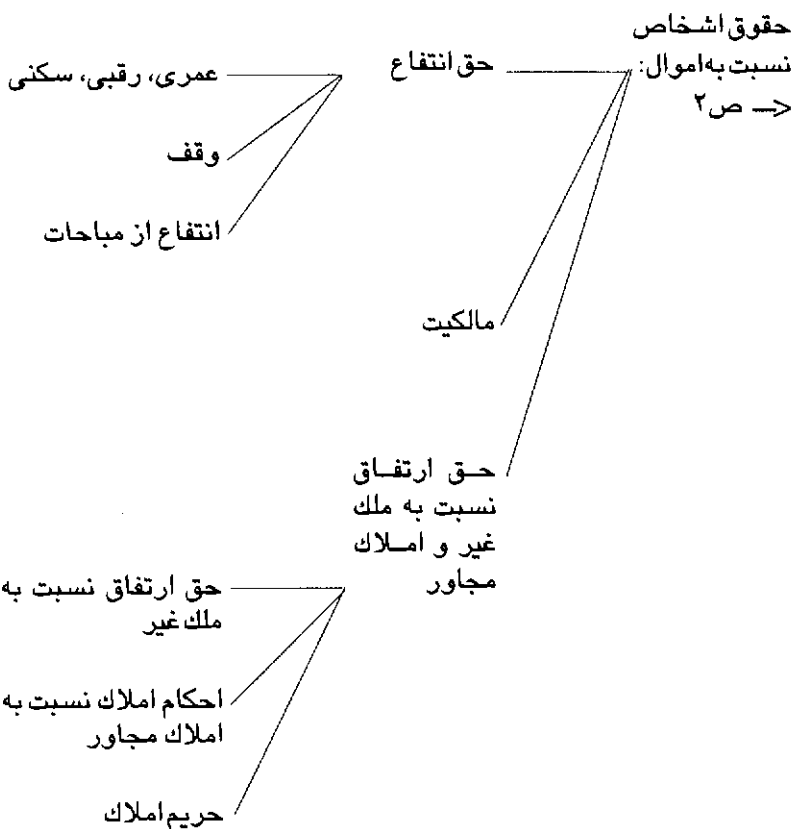
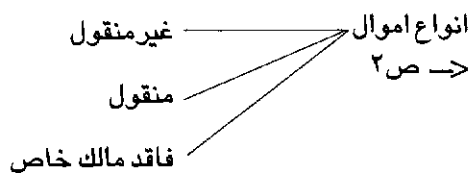
این روش اختصاص به حقوق مدنی ندارد و طبق بررسیهای انجام شده در سایر

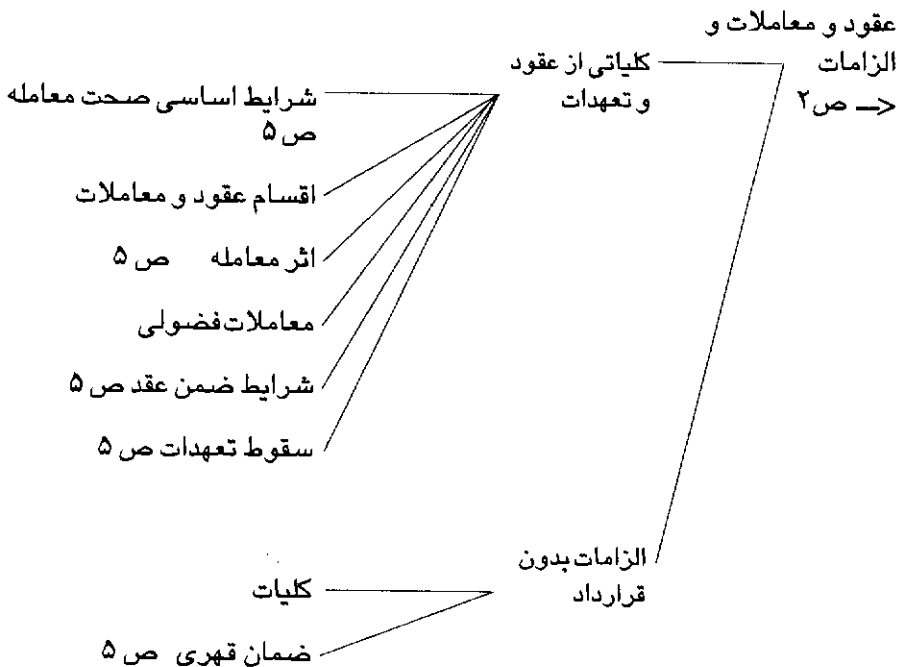
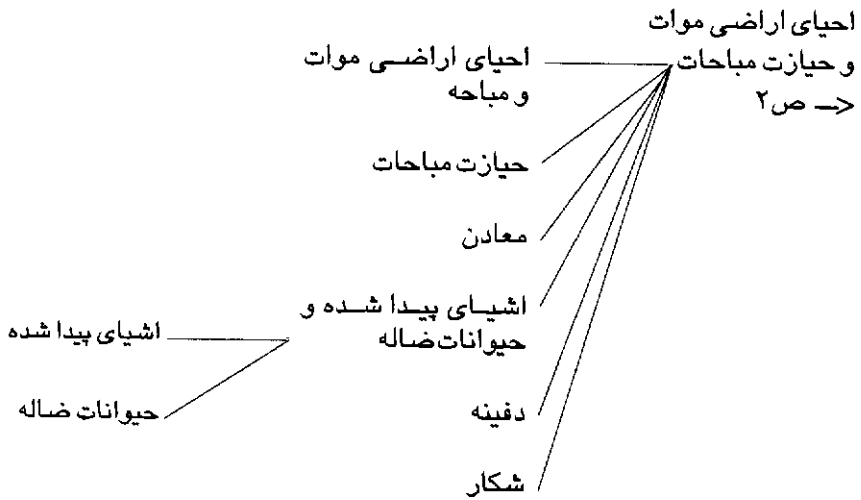
رشته‌های حقوق و از جمله حقوق جزا قابل اجرا است. تمام تازگی این روش در شکل و قالب آن می‌باشد. تأکید می‌شود که گفتگو در اصل تقسیمات بسیار می‌تواند درازدامن باشد و در این مقال نمی‌گنجد. بحث مستوفی انشاء... به صورت مکتوب مستقل ارائه خواهد شد. اما در همین چهارچوب (تنها روش ارائه شده) از هرگونه نقد و نظری استقبال می‌شود.

«نمودار اجمالی قانون مدنی»

شرایط اساسی صحت معامله → ۴ ص

قصد و رضای طرفین

اهلیت

مورد معامله

جهت معامله

اثر معامله → ۴ ص

قواعد عمومی

خسارت عدم اجرای تعهد

اثر عقد نسبت به ثالث

شرایط ضمن عقد → ۴ ص

اقسام شرط

احکام شرط

سقوط تعهدات → ۴ ص

وفای به عهد

اقاله

إبراً

تبدیل تعهد

تهاتر

مالکیت مافی الذمه

ضمان قهری → ۴ ص

غصب

اتلاف

تسبیب

استیفاً

